

GONDOLATOK AZ INQUISITIO DE THELONEIS RAFFELSTETTENSIS KAPCSÁN

Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti határainak kérdéséhez

A *Raffelstetteni vámoklevelet* a múltban sokan és sokféle szempontból kutatták, róla könyvtárnyi irodalom született, mégis maradtak a dokumentumban olyan momentumok, amelyeknek vizsgálatával újabb adatokat nyerhetünk a Közép-Duna-medence 9. századi történetével kapcsolatban.¹ E helyen két kérdést szeretnék az *Inquisitio* alapján vizsgálni: az első a Duna-völgyön át kelet felé irányuló, szárazföldi távolsági kereskedelem mibenléte, a második a bajor Ostmark 9. századi politikai-gazdasági határai hollétének problémája.

Az írott forrás: az *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis*

Az *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis* 903 és 906 között, a bajor püspökök, apátok és grófok (*comites*) panaszai nyomán keletkezett, és a Duna mentén elszaporodott illegális vámhelyek felszámolását tűzi ki célul. Noha az irat a Karoling-korszak végére keltezhető, kitűnő fényt vet a 9. századi Duna-völgyi kereskedelem helyzetére, hiszen egy már régóta működő rendszer újraszabályozását szolgálja. Emellett természetesen a „*secundum morem antecessorum regum*”-ra hivatkozik, középkori szokás szerint ezzel legitimálva határozatait.

A szöveg a vámhelyek és -tarifák alapján szakaszokra osztja a Dunát a Passau-erdő utáni Rosdorftól egészen Mauternig, amely eszerint a Karoling Ostmark kereskedelmének utolsó pontja kelet felé.² Rosdorf után a hajók Linznél fizettek hajónként három véka sót, más árucikkek után (megnevezve ezek közül csak a rabszolgák vannak) azonban semmit (1. cap.). A következő vámhelynél azokat a sószállító kocsikat, amelyek átkeltek az Ennsen, az Urlnál egy véka sóval vámolták meg (5. cap.). A traungauai hajók itt vámolás nélkül haladhattak tovább. Az oklevél itt említi a cseheket és a „*de rugis*” érkező szlávokat, akiknek, ha a *Rotalariis*, *Reodariis* területén, vagy bárhol máshol kereskedni akarnak, vámot kell fizetniük az általuk hozott viasz, méz, rabszolgák és lovak után (6. cap.). A *Rotalariis* és *Reodariis* feltehetően a Mühlviertelben folyó Rodl partján lakókat és a Riedmark lakosait jelenti.³ Az ide érkező „*rugiakról*” alább lesz szó. Innen továbbhaladva, elhagyva a Cseh-erdő Dunáig érő nyúlványát, *Eperaespurchig* tilos volt kereskedelem céljából megállni. Itt megint három véka sót adott egy hajó (7. cap.), ugyanúgy, ahogy az *Eperaespurch* után következő utolsó állomásnál is (*Mutarun/Mautern*, „*vel ubicunque tunc temporis salinarium mercatum fuerit constitutum*”). Az innen a „*mercatum Marahorum*” felé továbbhaladók egy aranysolidust fizettek a kilépésnél.

A Linznél, *Eperaespurch*nál és Mauternnél fizetett vámok (egyaránt három véka só hajónként) vásárvámok voltak, a három településen „*mercatum legitimum*” működött. Rosdorfnál ezzel szemben „*conductumot*”, az átmenő forgalomra kivetett vámot kellett leróni.⁴ Az egyes állomásoknál az oklevél mindig külön hangsúlyozza, hogy a saját szükségletre, „*Bawari vel Sclavi istius patriae*” által bonyolított forgalmat tilos vámolni. Emellett jellemző, hogy a belső kereskedelmi forgalmat nem vámolják

erősen, a „morva piac” felé haladó, kilépő hajóktól azonban egy aransolidust szednek be, a visszafelé jövőktől azután megint semmit (7. cap.). Ezáltal a só mint stratégiai fontosságú cikk határokon belül tartását igyekeztek elérni.

Távolsági kereskedők az Ostmark keleti határán

Az *Inquisitio* részletesen tárgyalja az Ostmark területén, a Duna mentén folyó, nagyrészt vízi úton lebonyolított kereskedelmet, vámokat és árucikkeket, emellett szót ejt a kereskedők személyéről is. Az első nyolc szakaszban említett árucikkek közül legnagyobb jelentősége a sónak volt, emellett név szerint emlékezik meg az oklevél a viaszról, lovakról, rabszolgákról. Az ezekkel kereskedő személyeket és az általuk létrejövő forgalmat azonban sehol sem különíti el a belső, bajorok és szlávok által lebonyolított forgalomtól.

Ezzel szemben az utolsó capitulumban külön kitér a távolsági kereskedelemben részt vevő hivatásos kereskedők (*mercatores*) tevékenységének szabályozására: „(9) Kereskedők, azaz zsidók és más kereskedők, bárhonnán jönnek ebből az országból vagy más országokból, fizessék meg a törvényes vámot úgy a rabszolgák, mint más dolgok után is, ahogyan az a korábbi királyok idejében mindig volt.”⁵ Az utolsó szakaszban említett kereskedők bármely vidékről érkeznek, mindenképpen kötelesek *theloneum* – csak velük kapcsolatban említett vámtípus – fizetésére.

Annak ellenére, hogy a helyi és távolsági kereskedelemben részt vevő személyek és javak az okirat beosztása alapján (is) jól elkülöníthetőek, a nyugati szakirodalomban széles körben elterjedt nézet szerint a 6. capitulumban említett „*rugis*” is a távolsági kereskedők közé sorolhatóak, és a ruszokkal – varégokkal – azonosíthatóak. Ennek helyessége azonban több szempontból megkérdőjelezhető.

A kérdéses szakasz szerint „(6) Azok a szlávok pedig, akik a *rugis* vagy a *csehek* közül kereskedés céljából kelnek útra, bárhol kívánnak is kereskedni a Duna partján vagy a *Rotalari*, vagy *Reodari* területén, a *piachelyeken* fizessenek egy *sogma* [málhanyeregnyi] viasz után két *massiolát* [mérőt], mindkettő egy *scotumot* érjen, egy ember terhéből egy *massiolát*, ugyanakkora értékben; ha pedig [valaki] rabszolganőt vagy lovakat akarna eladni, egy rabszolganő után egy *tremisát*, hasonlóképpen egy *csődör* után, férfi rabszolga után egy *saigat*, hasonlóan egy *kanca* után.”⁶

A máig leggyakoribb értelmezés szerint a *rugis* név a rusz/varég kereskedőket jelöli. A „*rugis*” – ’rusz, varég’ azonosítást vallók fő érve, hogy a 10. századi források a varégokat általában *rugis*oknak nevezik.⁷ A korábbi kutatók közül Dopsch,⁸ újabban Prinz⁹ és Verhulst¹⁰ képviselik ezt a nézetet, mások álláspontja szerint a kérdésben nem lehet biztos döntést hozni (Güttenberger),¹¹ megint mások inkább a *rugis* helyi, *csehekkel* szomszédos népességgel való azonosítását tartják valószínűbbnek (Vancsa,¹² Zöllner¹³), vagy éppen kizárják a varégokkal való azonosítás lehetőségét (Schiffmann¹⁴).

A kérdéssel legbehatóbban eddig Erich Zöllner foglalkozott. A kora középkori források többször említik a „*rugis*” népet ezen a területen (a korábbi *Noricum* északi határa), a 7. század után ez azonban már nem lehetett élő elnevezés, noha még a 8. századi Paulus Diaconus is használja *Rugilandk*ént, tehát a nevet területre vonatkoztatva. Zöllner szerint éppen a vidék elnevezéseként való továbbélés valószínűsíthető, a szomszédos *Boemia* (a kelta *boiok* után) mintájára. Emellett lehetséges szerinte, hogy az oklevél ténylegesen is a korábban itt élő *rugis* elszlávosodott utódait érti a megnevezésen.¹⁵

Zöllner érvei mellé továbbiak is felsorakoztathatóak. Ha megvizsgáljuk a rugiak és a csehek által behozott cikkeket, feltűnik, hogy ezek jellegzetesen azok az áruk, amelyek a nyugati szláv területekről a Frank Birodalomba érkeznek (viasz, rab-szolga, ló).¹⁶ Értékük nem jogosít fel távolsági kereskedelem meglétének feltételezésére, illetve mivel közelebről, egyszerűbben és olcsóbban is beszerezhetőek voltak, nem valószínű, hogy varég kereskedők elsősorban ilyen javakkal kereskedtek volna.

Felhozható az is, hogy a rugit és a boemanit az irat összevonva kezeli, amely szintén nem vall arra, hogy a rugiak a varég távolsági kereskedőkkel lennének azonosíthatóak, ebben az esetben indokoltabb lenne a „*Judei et ceteri mercatores*”-szel egyszerűen említeni őket. Amennyiben a rugi név távolsági kereskedőket takarna, tőlük is a *mercatores*éval megegyező *theloneumot* kellene beszédni az Ostmark területére lépésükkor,¹⁷ emellett a következetesen nyugat-keleti irányba haladó oklevél feltehetően nem a varég kereskedőket említené először, és csak utána a *boemanit*. A kérdés vitatott volta miatt bizonytalanul, de talán az az érv is felsorakoztatható az előbbieket mellé, hogy a „*Scravi*” megnevezés nem okvetlenül alkalmazható a varégoakra.¹⁸

Rusz kereskedők Duna-völgyi feltűnését az *Inquisitio* kérdéses szöveghelyén kívül más adat nem is valószínűsíti. A nyugat felé induló „normann” kereskedők tevékenysége – írott és régészeti források alapján egyaránt – a tengerpartra és környékére korlátozódott, és a Baltikumban, illetve Skandináviában meg is találhatóak a nyomaik. A tengerpart centrumaiban (Haithabu, Ribe, Starigard/Oldenburg, Wollin, Truso, Birka, Kaupang stb.) jelentős mennyiségű nyugati eredetű tárgy került napvilágra (kerámia, mayeni bazalt örlőkövek, pala, kevesebb ötvöstárgy, ékszer, fegyver, még kevesebb nyugati eredetű érem). A nyugati hatásnak ezeken a területeken a közvetlen importon kívül is vannak nyomaik, úgy az épületek külalakjában, mint a tárgyi kultúrában is.¹⁹

A tengeren át zajló, jól dokumentálható forgalommal szemben a szárazföld belsejében hasonló nyomok hiányoznak: a Karoling Birodalom peremterületein előkerült nyugati jellegű tárgyak nem jutottak el messze keletre, a varég kereskedelem központjaiba. Romlandó, régészeti nyomot nem hagyó nyugati eredetű árucikkekről pedig hallgatnak a források. A varég kereskedelem fő iránya dél és délkelet felé vezetett, délnyugat felé csak a tengerparti területekkel álltak kapcsolatban. A szárazföld belsejében nyomaik hiányoznak.²⁰

Valószínűleg a Duna-völgyi távolsági kereskedelemnek az általános képnek megfelelő csekély jelentőségére utal, hogy a vámoklevél csak utolsó, 9. capitulumában foglalkozik vele. Nem véletlen, hogy a távolsági kereskedelem forrásai közül legnagyobb súlyú a *Formulae Imperiales* részeként fennmaradt *Praeceptum negotiatorum*²¹ és Notker Balbulus elbeszélő műve²² is csak az északon és délen, nagyrészt tengeren, illetve az Alpok hágóin át zajló forgalmat emeli ki. A *Praeceptum negotiatorum* szerint Dorestad és Quentovic mellett az „*ad Clusas*” – a mai Szt. Bernát-hágónál – átvezető utakon nem élvezett senki vámmmentességet.²³ Ennek a kereskedelmi tevékenységnek a következményeként kezdődik a korszakban Velence felemelkedése. A város a keleti árucikkek közvetítőjévé vált, jelentőségét mutatja, hogy 840-ben Lothartól vámmmentességet kap.²⁴ Notker a Földközi-tengeren át szállított javak listáját is ránk örököltette: egyebek mellett fűszerek, selyem, bíbor Tyrosból, textíliák, drágakövek jutottak Velencén, majd az Alpok hágóin keresztül északra.²⁵

Ezzel párhuzamosan vált jelentőssé a balti-tengeri hajózás, ahol szemben az adriai és földközi-tengeri hajózással, a Karoling Birodalom képes volt kiegyensúlyozottabb értékforgalom fenntartására.²⁶ A 9. században ez biztosította a közvetlen kap-

csolatot Kelet-Európa és a közel-keleti, ekkor Szamanida uralom alatt lévő területek felé is. A kereskedelem központjai az Északi- és Balti-tenger partján feküdtek (Quentovic, Dorestad, Altlübeck, Reric stb.), emellett élénk kapcsolat ápoltak a skandináv (Ribe, Uppsala, Birka), illetve az angolszász területekkel is (London, York).²⁷

A szárazföld belsejében ezzel ellentétben nem, vagy csak alig beszélhetünk távolsági kereskedelemről. Szűkös adataink alapján mindössze annyi feltételezhető, hogy voltak bizonyos, a nyugati szlávok által lakott övezetbe, az Elbán túra kivezető útvonalak, illetve a Cseh-medencébe is vezetett út.²⁸ Fő jelentőségüket azonban nem a távolsági kereskedelem, hanem az Elbától keletre beszerezhető javak (főleg viasz és rabszolga) adták: ezeknek a cikkeknek a beszerzéséhez inkább határ menti kereskedelmi tevékenységre lehetett szükség. A Kijev–Krakkó–Prága irányú útvonal forgalmára, mint feljebb megállapítottuk, semmilyen 9. századi forrás nem utal, használatának kezdeteit a 10. századra keltezhettük.

A fentiek szerint inkább helyi, határ menti népességet említhet az oklevél, az *Inquisitio* rájuk vonatkozó szöveghelyeinek elemzése után ki kell iktatnunk a „rugiakat” a távolsági kereskedelemmel foglalkozó kereskedők köréből.²⁹ A Prága–Krakkó–Kijev irányon át rekonstruált kereskedelmi út jelentőse válása összefügg a cseh és lengyel állam létrejöttével. Az önálló Burgundia létrejöttének mintájára a kereskedelmi forgalom fellendülése is elősegíthette a politikai-gazdasági központosodást. Így feltehetően csak a 10. századtól számolhatunk a kelet felé vezető szárazföldi kereskedelmi út fontossá válásával. Ez természetesen nem zár ki 9. századi előzményeket, de ebben az esetben az erre közlekedő kereskedőket a Raffelstettener vámoklevél utolsó szakaszában említett „*Judei et ceteri mercatores*” között kell keresnünk, és semmi esetre sem a határ menti kereskedelemmel foglalkozó „rugiakkal” azonosíthatóak.

Az Ostmark és a Karoling Birodalom keleti határának kérdése

Az Ostmark legkeletibb, gazdaságilag (katonailag) még jól ellenőrizhető pontja, ahol a 9. század végén az *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis* szerint a kelet felé irányuló kereskedelmi forgalmat ellenőrizték, a Bécsi-erdőtől nyugatra fekvő Mautern volt.³⁰ Ez felveti a bajor Ostmark keleti határának kérdését, illetve azt, hogy meddig terjedt a Dunántúlon a közvetlen frank fennhatóság. Bár a kutatók nagy része megegyezik abban, hogy a közvetlen Karoling fennhatóság és közigazgatás – illetve az Ostmark – nem jutott túl a Bécsi-erdőn, majd később az Ennsen,³¹ mégis vannak, akik szerint a Dunántúl Balatonig (Keszthelyig, Zalavárig) terjedő része is frank közigazgatás alatt volt.³² Az utóbbi nézet nehézségeit szeretném az alábbiakban bizonyítani.

Nagy Károly avar hadjáratai után az újonnan meghódított területeket Bajorország részeként kezelték, de igen hamar, 799 és 802 között megtörtént külön prefektus alá rendezésük, miután Gerold bajor prefektus elesett egy, az avarok ellen vívott csatában. Így létrejött Baioaria és egy Lorsch központú keleti határgrofság. Az utóbbit a frank források többféleképpen is nevezik (*plaga orientalis, orientales partes, Ostland, Ostmark*),³³ prefektusainak névsorát a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tartotta fenn.³⁴ A nehézséget az jelenti, hogy az *Ostmark, Ostland, Orientales partes* névvel jelölt terület keleti határának helye bizonytalan, nem utolsósorban azért, mert forrásaink a szinonimnak tekinthető fogalmakkal együtt az egész keleti határvidékre alkalmazták, idesorolva az avaroktól elvett területek egészét.³⁵

Kétséges, hogy mekkora területet tudtak a Karolingok 800 után frank fennhatóság alá vonni. Többen egészen a Dráva torkolatáig terjedő területtel számolnak, de felmerült már a Dunától keletre kiterjedő frank hatalom lehetősége is, más szerzők csak a Rábáig tartják valószínűnek a közvetlen frank uralom meglétét.³⁶ A bizonytalanságot tovább növeli, hogy a Frank Birodalom forrásaiban gyakran megjelenik a *Pannonia*, a *Pannonia Superior* és *Inferior* elnevezés is, viszont anélkül, hogy az egyes források között összhang lenne annak lokalizálásával és a bajor Ostmarkhoz fűződő viszonyával kapcsolatban. Ahhoz, hogy a bajor Ostmark keleti határának kérdését vizsgálhassuk, vessünk egy pillantást Pannonia fogalmának korabeli változásaira, illetve Pannonia és az Ostmark viszonyának kérdéseire.

Az antik *Pannonia* körülbelül a Bécsi-erdőtől a Dunáig és a Szávaig terjedő területet jelentette. A 3. században *Pannonia Superior* és *Inferior* között a Rába középső folyásánál húzódott a határ, majd Diocletianus a területet négy részre osztotta, *Pannonia Superior*t *Pannonia Primára* és *Saviára*, *Inferior*t *Valeriára* és *Pannonia Secundára*.³⁷ A kora középkori források azután az antik hagyományból ismert, de már nem élő fogalmakat különféleképpen értelmezték. Jordanes még említette *Valeria* provinciát is *Pannonia Superior* és *Inferior* mellett,³⁸ a későbbiekben azonban *Valeria* és *Savia* neve teljesen feledésbe merült, bár a 8. században működő, de 6. századi forrásokat használó Ravennai Kozmográfus még említ a nyugati *Pannonia Superior* és a keleti *Pannonia Inferior* között egy *Savia* provinciát.³⁹ Sevillai Isidor *Etimologiae* című művében Pannonia közvetlenül Itáliával határos,⁴⁰ hasonló értelemben nyilatkozik a 8. századi Aethicus *Ister Cosmographiája* is.⁴¹ Eugippius *Vita Sancti Severinije* (7. század) *Pannonia Superior*t a Dunántúlra, *Inferior*t a Dráva–Száva-közbe helyezi.⁴² Ennek megfelelő szemléletet tükröz az *Annales Regni Francorum* 818. és 819. évi bejegyzése, ahol a frank hadsereg *Pannonia Superioron* keresztülvonulva a *Siscia* központtal *Pannonia Inferiorban* székelő Liudewit *dux* ellen vezetett hadjárat során átkel a Dráván.⁴³ Ezzel ellenkező nézetet vall a 870 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerzője, aki szerint *Pannonia Inferior* a Rábától a Balaton körüli területeken át egészen a Dráváig és odáig terjed, ahol a Dráva a Dunába ömlik.⁴⁴ A fentiek alapján a nyugati szerzők annyit tudhattak, hogy messze keletre van egy *Pannonia Inferior*, és előtte, még belátható távolságban egy *Pannonia Superior*. A két *Pannoniát* azonban korántsem különböztetik meg egymástól mindenütt, sok esetben az avar, majd magyar fennhatóság alatt álló területekkel azonosítják.⁴⁵

A korai középkorban emellett általában csak *Pannonia Inferior*t említik, *Superior* nélkül, amely értelmetlenné teszi a megkülönböztetést. Aki a *Conversióból* indul ki, *Pannonia Superior*t a Bécsi-erdő és a Rába közti területen keresi,⁴⁶ mások *Pannonia Inferior*t a Dráva–Száva-közbe lokalizálva a Dunántúl egészét azonosítják *Pannonia Superiorral*.⁴⁷ Köztes megoldást kínál Bóna István. Bóna véleménye szerint a 820-as évek végének közigazgatási átszervezése nyomán az addig Dráva–Száva-közre alkalmazott *Pannonia Inferior* elnevezés a Dunántúlra tolódott, miután a bolgár támadások nyomán megszűnt a frank befolyás az előbbi területen. Bóna István elméletének ellentmond, hogy olyan tudatos politikai és ideológiai – központi – intézkedéseket feltételez a Karoling Birodalom részéről, amelyeknek az élet más területein nincs párhuzama (példa erre a gazdasági élet „szervezése”, vagy inkább szervezetlensége).⁴⁸ Valószínűbb, hogy a *Conversio* is a korai középkori források sokszínűségébe illeszkedik, és a Karoling-kori forrásokban Bóna István által felismert törvényszerűség csak a véletlen műve. Emellett szól az is, hogy a korabeli valósággal az elbeszélő jellegű forrásoknál⁴⁹ közelebbi kapcsolatban álló okleveles anyag a *Pannonia* elnevezést egyes

számban használja – de nem a római kori Pannoniára, hanem az avaroktól elvett területre érti általában.⁵⁰

A Pannonia-fogalom körül uralkodó korabeli zűrzavarnak az lehetett az oka, hogy a nevek már régen nem fedtek közigazgatási egységeket, így az antik műveltségüket bemutatni igyekvő szerzők saját felfogásuk – s még inkább: saját igencsak behatárolt tárgyi és geográfiai tudásuk – szerint, meglehetősen szabadon alkalmazták a különböző „Pannonia” megnevezéseket. Valószínűleg ezért nem határozzák meg forrásaink egyértelműen az Ostmark és Pannonia viszonyát sem. A bizonytalan fogalomhasználat éppen azért volt lehetséges, mert *Pannonia* már régen nem takart körbehatárolható politikai-közigazgatási egységet, és a szerző ízlése szerint válogathatott a birodalom keleti végeire utaló megjelölések közül. Hasonlóan bizonytalan és sokrétű a névhasználat az *Ostmark*, *Ostland*, *orientales partes* fogalmak esetében is, annyi különbséggel, hogy míg az utóbbiak valóban a közigazgatásban használt fogalmak voltak (legalábbis az *Ostmark*), addig *Pannonia* emlegetése csak antikizálásként vehető számba. Nem csoda, hogy *Pannonia* és az *Ostmark* viszonyára nem találunk adatokat: egy holt, a műveltség fitogtatása érdekében használt fogalmat a szerzőnek nem kellett közigazgatási egységhez kötnie.

Mivel Pannonia fogalmát – és ezzel együtt azt, hogy meddig terjedt kelet felé a közvetlenül frank irányítás alatt lévő övezet – az egymásnak ellentmondó források miatt nehéz értelmezni, illetve az így születő eredmény bizonytalan, nem marad más lehetőség, mint hogy az Ostmark keleti határának vizsgálatakor a bajor területekre vonatkozó forrásokból induljunk ki. Erre a célra kitűnő a Raffelstetteni vámközlél, amely szerint az Ostmark keleti gazdasági, közigazgatási határa Mautern körül volt.⁵¹ A politikai határ – a korszak határviszonyainak megfelelően⁵² – a 9. század első felében a Bécsi-erdő lehetett. Ettől nyugatra tényleges, állandó frank fennhatósággal, illetve közigazgatással csak a 9. század második felétől, legfeljebb az Ennsig számolhatunk (comesek feltűnése).

Ellenérvként felmerülhetne, hogy a 903–906 között keletkezett oklevél már tükrözhetné a térség hatalmi viszonyaiban a magyar honfoglalás nyomán bekövetkező változást, amelynek eredményeként a frank fennhatóság a Bécsi-erdő mögé szorult vissza. Az oklevél azonban teljes egészében a „boldog békeévek” hangulatát tükrözi, nem reflektál a külpolitikai eseményekre.⁵³ Valószínű, hogy a 906 előtt létrejött oklevél túlságosan sietős válasz lett volna egy politikai eseményre, akkor, amikor a megszövegezés okaként a dokumentum egyedül a Duna mentén túlságosan megszapordított vámhelyeket említi, illetve mielőtt 907 körül a magyarok jelentős vereséget mértek volna az egyesült birodalmi hadakra. Valószínűbb, hogy az Inquisitio a 9. századra, illetve annak második felére érvényes viszonyokat rögzít.

Az Ostmark keleti határának a Bécsi-erdő környékére történő lokalizálását az is alátámasztja, hogy prefektusának lorschii székhelye nem tehetett lehetővé ettől keletre közvetlen irányítást (például a Dunántúl területén). A bolgár támadást követően 829-ig megtörtént ugyan a bajor keleti határvidék igazgatásának teljes átszervezése,⁵⁴ ez azonban nem jelentette a rendszer területi kiterjesztését kelet felé, pusztán négy comes keze alatt osztotta szét az addig egységesen irányított területet. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy még a mai Ausztria területére eső határsáv felügyelete is csak úgy volt lehetséges, ha azt kisebb részekre tagolták. Az Ostmark keleti (politikai) határa még 900 körül is valahol a Bécsi-erdő és az Enns (esetleg a Rába) között húzódhatott, valószínűleg, gazdasági határa pedig nem terjedhetett túl Mautern térségén. Ettől keletre, mint a Frank Birodalom keleti határai mentén mindenhol, kisebb-nagyobb, erősebben vagy

gyengébben frank függés alatt álló duxok lehettek az urak. Pannoniában az obodrit, cseh, morva alakulatoknak megfelelő ütközőzóna létrejöttét Priwina, majd fia biztosította a 9. század közepe körül, amikor a frank közigazgatási szervezet az írott források szerint is megjelent a Dunántúl nyugati peremén.

Priwina 838 és 840 között kapta meg hűbérbirtokként, majd a 847. október 8-i oklevélben allódiiumként a „Sala” folyó körüli területet. A folyót a Zalával szokták azonosítani, Priwina székhelyét, Mosapurch-ot pedig a Zalavár környékén feltárt lelőhelyekkel.⁵⁵ Priwina forrásainkban kizárólag *dux*ként jelenik meg, Chozil egyaránt nevezik *dux*nak és *comes*nek, szláv forrásokban pedig *knjaz*nak.⁵⁶ Chozil *comes* címe alapján merült fel az, hogy apa és fia egy frank comitatus urai lehettek.⁵⁷ A *dux* és *comes* megjelölést ugyan frank grófok – tehát birodalmi tisztviselők – esetében is egyformán használják, de a birodalomtól keletre fekvő szláv alakulatok vezetőit is *dux*nak titulálják, a *knjaz* – kenéz – jelző pedig végkép nem segít tisztázni Priwinának és fiának a helyzetét. Feltehetően mindez csak jogállásuk bizonytalanságára utal, nem pedig arra, hogy ők egy Zalavár/Mosapurch központú *comitatus* vezetői lettek volna.

A méltóságnevek használatában tehát ugyanazt a következetlenséget, illetve szabályozatlanságot figyelhetjük meg, mint a Pannonia név használata esetében: Chozil felbukkanó *comes* méltósága valószínűleg nem bizonyítja grófi rangját. A rendelkezésre álló írott forrásanyag többféle lehetséges értelmezése miatt véleményem szerint csak igen óvatosan vonhatunk le következtetéseket: az Ostmark nem nyúlhatott túl kelet felé a Bécsi-erdő és az Enns közé eső területen, és legfeljebb eddig terjeszthették ki a közvetlen frank közigazgatást is. Az ettől keletebbre – a Bécsi-erdő vagy az Enns, illetve a Rába között – a 9. század negyvenes éveitől feltűnő grófok már csak a határsáv felügyelői lehetnek; Rihheri és társai a marca szó valószínű értelmezésének megfelelően⁵⁸ a birodalom gazdasági határán kívül eső határterületet igazgattak.

Amennyiben *Pannonia* (csak egyes számban!) még élő elnevezés volt, azt is nagyrészt a Bécsi-medence területére eső hajdani avar szállásterületre vonatkoztathatjuk, legfeljebb az Ennsig, illetve talán a Rábáig. Az ettől keletre elterülő terület már viszonylagos önállóságot élvező „urak” kezében lehetett: a 9. század második felében ezek a – birodalmi közigazgatás szempontjából – kétséges jogállású Priwina és fia, a század első felében pedig talán a még itt élő avarok lehettek.⁵⁹

Érdeemes a történeti forrásokon alapuló vizsgálat után egy pillantást vetni a régészeti leletekre is. Megállapítható, hogy a Karoling jellegű tárgyi kultúra csak a Dunántúl nyugati sávjáig jutott el, ettől keletre az avarok után hiányzik a nyugati, Karoling típusú leletanyag, amely valószínűleg a Nyugat-Dunántúlon is csak a 9. század második felére⁶⁰ keltezhető (Zalavár – Récéskút,⁶¹ Zalavár – Vársziget,⁶² Zalasabbar – Borjúállás-sziget,⁶³ Garabonc – Ófalu I. és II.,⁶⁴ Alsórajk – Határi-tábla,⁶⁵ Keszthely – Fenékpusztá,⁶⁶ Sopronkőhida,⁶⁷ Sopron – Présháztelep,⁶⁸ Sárvár – Végh malom⁶⁹).

A nyugat-dunántúli Karoling jellegű anyag azonban – mint általában a régészeti anyag – nem alkalmas a politikai viszonyok tisztázására, pusztán azt jelzi, hogy a Kárpát-medence nyugati pereme a 9. század második felében vagy második harmadától frank befolyás alatt állt. A Kárpát-medence nyugati peremén a század második harmadától–közepétől megjelenő Karoling jellegű tárgyi kultúra esetleg a Karoling Birodalom keleti irányú, kulturális-etnikai terjeszkedésével („Drang nach Osten”) függ össze. Ha a birodalmi közigazgatás és tárgyi kultúra (és valószínűleg, de nem feltétlenül a népesség) kelet felé terjeszkedésének feltételezése valóban helytálló, ez a folyamat bizonyosan jelentős kulturális változásokkal kellett hogy együtt járjon.⁷⁰ Valószínű, hogy ezzel kapcsolható össze annak a régészeti kultúrának a megjelenése, amely a

Dunántúl nyugati peremén a 9. század második harmadában vagy közepe táján tűnt fel, és jelentős részben a bajor területek anyagával állítható párhuzamba.

E modell szerint a közigazgatás – illetve a befolyási övezet – kiterjedésével juthatott egyre keletebbre a tárgyi kultúra is. A Bécsi-erdőt – a politikai határt – elérve a gazdasági és társadalmi terjeszkedés megállt, illetve lelassult, a kulturális befolyási övezet viszont ekkor már elérte a Nyugat-Dunántúlt. Az utóbbi területen felbukkanó Karoling anyagi kultúra így sokkal inkább a „határvidéki” forgalom, illetve befolyás eredménye, mint a Karoling Birodalom közigazgatási és területi kiterjesztésének. Ezért az véleményem szerint a politikai eseményekkel csak közvetve hozható kapcsolatba. A Kárpát-medence esetében vázolható modell egyáltalán nem egyedülálló: az Elba–Saale térségében és Észak-Bajorországban ugyanez a kelet felé áramlás figyelhető meg, akárcsak Morvaország és Dalmácia esetében.⁷¹ Lehetséges természetesen, hogy a tárgyi kultúra „megérkezése” mellé politikai fennhatóság is járult bizonyos esetekben – a Nyugat-Dunántúl esetében bizonyosan –, de a rendelkezésre álló adatok alapján ez nem (helyesebben: nem ez) bizonyítható. A tárgyi kultúra terjedésére általam felvázolt, lehetséges modell a politikai viszonyoktól csak közvetve függ, nincs közvetlen összefüggésben a máig vitatott kiterjedésű és szervezetű világi és egyházi közigazgatás, nyugati missziós tevékenység és belpolitika éppen aktuális viszonyaival.

*

Dolgozatomban két, egymástól nagyrészt független kérdéskör vizsgálatát kíséreltem meg a Közép-Duna-medence gazdaságtörténetének kutatásában rendkívüli jelentőségű *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis* kapcsán. A sokat tárgyalt vámrrendelet egyedülálló volta, s a részben ennek is köszönhető kiemelt történelmi érdeklődés miatt a térség kereskedelmi forgalmáról alkotott kép ma már zömmel csak egyes momentumokkal egészíthető ki. Erre tettem kísérletet a fentiekkel. Az oklevélben szereplő „rugi” névvel kapcsolatban tarthatatlan az a mára egyre elfogadottabbá váló nézet, amely szerint a „rugiak” a varégekkel azonosíthatóak. A már korábban felsorolt érvek kiegészíthetők az oklevél földrajzi felfogásából (következtesen nyugatról kelet felé halad), a „rugiak” által szállított árucikkek és a tőlük szedett vám jellegéből eredőekkel. A „rugiak” helyi, csehekkel szomszédos szállásterülete mellett szól az is, hogy ők nem az oklevél végén általában említett távolsági kereskedők, hanem korábban, a helyi forgalom szabályozása kapcsán említik őket.

Jellegéből fakadóan kevésbé vizsgálják az Inquisitót a térség politikatörténetével és közigazgatásával foglalkozó művek, noha a Karoling Birodalom keleti, Duna-medencei határát illetően jelentős következtetéseket lehet levonni belőle. A forrás szerint a birodalom gazdasági határa a 9. század folyamán elérte a Bécsi-erdő nyugati peremét. Ez azt jelenti, hogy a Duna medencéjében a korszak határviszonyainak megfelelően a Bécsi-erdő volt a biztonságot jelentő pusztásított sáv, amely kelet felől mindenütt övezte a frank közigazgatás által kézben tartott területeket.⁷² A Raffelstetteni vámoroklevél és a száz évvel korábbi Diedenhofi Capitulare összehasonlításából kiderül, hogy még a Bécsi-erdőig, illetve később az Ennsig terjedő vidéket is csak lassan, legalább fél évszázad alatt tudta meghódítani a valószínűleg lépésről lépésre terjeszkedő frank közigazgatási rendszer.

Az írott források alapján következtetett politikai terjeszkedésről alkotott kép talán kiegészíthető a régészeti anyag segítségével. A frank politikai befolyás megerősödése a térségben ugyanannak a folyamatnak lehetett a következménye, amelynek

nyomán a Karoling tárgyi kultúra is feltűnik a Dunántúl nyugati részén. A politikai (katonai, egyházi, közigazgatási) jelenlét és a kulturális befolyás megjelenésének sorrendje elméletileg nem egyértelmű, jelen esetben azonban valószínű, hogy a politikai terjeszkedés segítette elő a korábban az avar birodalomhoz tartozó területen az etnikai, kulturális, gazdasági terjeszkedést.

Jegyzetek

¹ Ezúton köszönöm témavezetőmnek, Nagy Baláznak munkám során tanúsított figyelmét és segítségét, és köszönettel tartozom Bollók Ádámnak a dolgozat elolvasása után tett javaslataiért.

² *Güttenberger, H.*: Zollstätten und Handelswege nach der Zollordnung von Raffelstetten. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 69, 1926, 58.

³ Ezt a véleményt képviseli *Zöllner, Erik*: Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde? Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 60, 1952, 108–109.; *Prinz, F.*: Die innere Entwicklung. Staat, Gesellschaft, Kirche, Wirtschaft. Bayern vom Zeitalter der Karolinger bis zum Ende der Welfenherrschaft (778–1180). In: Handbuch der Bayerischen Geschichte. Bd. 1. Das alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. Hrsg. Spindler, M. München, 1981 (2., átdolgozott kiadás), 378.

⁴ *Prinz*: i. m. 378.

⁵ „(9). Mercatores, id est Iudei et ceteri mercatores, undecunque venerint de ista patria vel de aliis patriis, iustum theloneum solvant tam de mancipiis, quam de aliis rebus, sicut semper in prioribus temporibus regum fuit”.

⁶ „(6) Sclavi vero, qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt, ubicunque iuxta ripam Danubii vel ubicunque in Rotalariis vel in Reodariis loca mercandi optinuerint, de sogma una de cera duas massiolas, quarum utraque scoti unum valeat, de onere unius hominis massiola una eiusdem precii; si vero mancipia vel cavallos vendere voluerit, de una ancilla tremisam I, de cavallo masculino similiter, de servo saigam I. similis de equa.”

⁷ A név korban legközelebbi említése az Adalbert-féle *Continuatio Reginonis* 959. évi bejegyzése, de az *Annales Magdeburgenses* és a *Szász Évkönyvek* is azonosítják a két elnevezést (*Zöllner*: i. m. 110.).

⁸ *Dopsch, A.*: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. 1–2, Weimar, 1962 (1921), 199.

⁹ *Prinz*: i. m. 378.

¹⁰ *Verhulst, A.*: The Carolingian Economy. New York, 2002, 112.

¹¹ *Güttenberger*: i. m. 58–59.

¹² *Vancsa, M.*: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. Bd. 1: bis 1283. Gotha, 1905.

¹³ *Zöllner*: i. m.

¹⁴ *Schiffmann, K.*: Die Zollurkunde von Raffelstetten. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 37, 1917, 488.

¹⁵ *Zöllner*: i. m. 113–118.

¹⁶ A Frank Birodalom és a nyugati szlávok lakta Baltikum és Kelet-Európa áruforgalmát részletesen tárgyalja *Hodges, R.*: Dark Age Economics. The Origins of Towns and Trade AD 600–1000. London, 1989, 29–150.; *Brather, S.*: Archäologie der westlichen Slawen. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Hrsg. Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H., Bd. 30, Berlin–New York, 2001; Die Slawen in Deutschland. Hrsg. *J. Herrmann*, Berlin, 1985, 126–146.; *Johanek, P.*: Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen. In: Untersuchungen zum Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit. Hrsg. Düwel, K.–Jankuhn, H.–Siems, H.–Timpe, D. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl. 3 F, 156, Göttingen, 1987, 7–68.; *Verhulst, A.*: Economic Organisation. In: The New Cambridge Medieval History II, 700–900. Ed. R. McKitterick, Cambridge, 1995, 481–509.; *Zak, J.*: Die Handelsbeziehungen der protopolnischen und frühpolnischen Stammesgruppen auf dem Hintergrund des Handels der Westslawen. In: Untersuchungen zum Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil III. Der Handel des frühen Mittelalters. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 3 F. Nr. 150, 1985, 431–510.; *McCormick, M.*: The Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300–900. New York, 2001, 698–728.

¹⁷ A kereskedelmi vámok és illetékek részletes feldolgozását adja *Adam, H.*: Das Zollwesen im fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben. VSWG Beihefte 126, Stuttgart, 1996. A távolsági kereskedelem vámjaihoz: *Adam*: i. m. 199. Ld. még *Johanek*: i. m. 14–28.

¹⁸ Nincs egységesen elfogadott álláspont a varégok/ruszkok etnikai hovatartozását illetően. A kérdés vitatott volta nem utolsósorban politikai megfontolások következménye (a normannista-szlavista álláspont)hoz ld. *Schmidt, K. R.*: The Varagian problem. A brief history of the controversy. In: *Varagian Problems. Scando-Slavica Supplementum I*, Copenhagen 1970, 7–20.; *Klein, L. S.*: Soviet Archaeology and the Role of the Vikings in the Early History of the Slavs. *Norwegian Archaeological Review* 6/1, 1973, 1–4; *Schorkowitz, D.*: Die Herkunft der Ostslawen und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetischen Revision. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48 (2000), 569–601.; *Pritsak, O.*: *The Origin of Rus'*. Vol. I. Cambridge, 1981, 3–6.

¹⁹ Csak néhány a kérdés igen kiterjedt szakirodalmából: *Brather, S.*: Merowinger- und karolingerzeitliches „Fremdgut“ bei den Nordwestslawen. *Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestlichen Ostseeraum. Prähistorisches Zeitschrift* 71, 1996, 47–84.; *Gabriel, I.*: Hof- und Sakralkultur, sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg. *BRGK* 69, 1988, 103–291.; *Herrmann, J.*: Der Beitrag der Archäologie zur Geschichte der Beziehungen zwischen Fränkischem Reich und nordwestslawischen Stämmen. *Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego* 25, 1978, 155–168.; *Hübener, W.*: Zur Ausbreitung einiger fränkischen Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9–12. Jahrhundert. *ArchGeogr* 2, 1951, 105–111.; *Jankuhn, H.*: Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumünster, 1976; *Steuer, H.*: *Handel und Wirtschaft der Karolingerzeit*. In: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit*. Hrsg. Stiegemann, C. – Wemhoff, M., Paderborn, 1999, 406–416; *Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden*. Hrsg. Wamers, E. – Brandt, M., Regensburg, 2005.

²⁰ *Brather*: i. m. (2001) 223–237.

²¹ MGH *Formulae Merovingici et Karolingici aevi*, Nr. 37, 314.

²² *Notker Balbulus*: *Gesta Karoli Magni Imperatoris*. MGH SS rer. Germ. N. S. 12.

²³ *Adam*: i. m. 199.; *Johanek*: i. m. 14–28.

²⁴ *Verhulst*: i. m. (2002) 106–108.

²⁵ MGH SS rer. Germ. N. S. 12, II, 17, 419.

²⁶ *Verhulst*: i. m. (2002) 108–109.

²⁷ *Steuer*: i. m. 406–416.

²⁸ *Herrmann*: i. m. (1985) 126–150.; *Steuer*: i. m. 408; a Majna–Regnitz-vidéken át a Cseh-medencébe vezető úthoz történeti szempontok alapján is: *Freeden, v U.*: Das frühmittelalterliche Gräberfeld in Grafendobrach in Oberfranken. *BRGK* 64, 1983, 419–566.

²⁹ Herwig Wolfram szerint a Gars–Thunau földvár központú szláv hercegség lakói lehetnek a rugiak (*Wolfram, H.*: *Die Geburt Mitteleuropas*. Wien, 1987, 278.). Az osztrák kutatásra jellemző „Gars–Thunau optikához” ld. *Takács, M.*: Siedlungsgeschichtliche Auswertung. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Hrsg. Daim, F. – Lauerermann, E. *Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums*, Band 64, Mainz, 2006, 226.

³⁰ *Vancsa*: i. m. 159.

³¹ Valószínű, hogy a 9. század második harmada előtt még Karantániában és a Bécsi-erdőtől nyugatra az Ennsig elterülő területen is meghagyták a terület korábbi urait pozíciójukban – hűségük fejében. A Duna-völgyben a frank grófsági rendszert csak a 9. század második felében (*Wolfram, H.*: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantänien und Pannonien. Wien–Köln–Graz 1979, 127–128.) terjeszthette ki Német Lajos a Bécsi-erdő és az Enns közé eső területre, esetleg a Liudewit ellen vezetett hadjáratokkal összefüggésben (*Bóna I.*: *Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen*. *MittArchInst* 14, 1985, 149–160.). Ettől keletebbre pedig már biztosan csak a század második felében említenek forrásaink comesekeket: Ratbotod a Rába és a Bécsi-erdő közti területen, és ugyanekkor délebbre, valószínűleg Szombat hely központtal Rihherit (845) és Odalrichot (860). *Wolfram*: i. m. (1979) 127–128.; *Bóna*: i. m.; *Wolfram, H.*: Salzburg, Bayern, Österreich. *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband* 31, Wien–München, 1995, 317–318.; *Eggers, M.*: Das „Grossmährische Reich”. *Realität oder Fiktion?* *Monographien zur Geschichte des Mittelalters* 40. Bd., Stuttgart, 1995, 39, 250.). A kérdéskör kutatástörténetének legutóbbi, teljes összefoglalását adja *Eggers*: i. m. 31–49.

³² Bóna István szerint előbb a teljes, római kori Pannonia provincia területe Karoling fennhatóság alatt volt, majd 829-től, a bolgár támadást követően csak a Rába–Duna–Dráva-háromszög maradt frank kézen. Ezen a területen a frank típusú grófsági rendszer is kiépült, és nem korlátozódott az Ennsig (illetve Bónánál a Rábáig) terjedő vidékre (*Bóna*: i. m.). Szőke Béla Miklós szerint a Zalavárral azonosított Mosapurc Priwina és Kocel birtokában lévő allodium központja volt, Kocel pedig comes címmel frank birodalmi tisztviselő, gróf volt (*Szőke B. M.*: *Plaga Orientalis. A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban*. In: *Honfoglaló ősaink*. Szerk. Veszprémy L. Budapest, 1996, 11–44.; *Szőke B. M.*: A korai középkor hagyatékai a Dunántúlon. *Ars Hungarica* 1998/2, 278–284.). Hasonló felfogásban készült egy ausztriai kiállítási katalógus (szá-

mozatlan) térképe 1996-ban. (Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Katalog der Burgenländischen Landesausstellung 1996. Eisenstadt, 1996, 300.)

³³ Bóna István véleményét (*Bóna*: i. m. 151.), miszerint az Ostmark fogalmát el kell különíteni a birodalom keleti „végeire” vonatkozó megjelöléstől, a forrásokban uralkodó következetlen névhasználat nem támasztja alá.

³⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum X.*, legfontosabb szövegkiadásai: *Wolfram*: i. m. (1979) 34–59.; *Lošek, F.*: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. MGH Studien und Texte Bd. 15, Hannover, 1997.

³⁵ Magának a *marca/ marcha/ marchia* szónak a jelentése is bizonytalan, kérdéses, vajon pusztá határterületet vagy a közigazgatási szervezetbe kapcsolt határgrófságot jelöl-e. A kérdéshez bővebben ld. *Wolfram*: i. m. (1995) 175–185.

³⁶ A kérdéskör kutatástörténetének legutóbbi, teljes összefoglalását adja *Eggers*: i. m. 31–49.

³⁷ *Mócsy A.*: Pannónia a késői császárkorban. Budapest, 1975, 103–107.

³⁸ *Jordanes*: De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum, 216–217. In: MGH Auctores Antiquissimi 5, 1. Rec. Th. Mommsen, Berlin, 1882.

³⁹ IV, 19–20.

⁴⁰ *Isidori Etymologiarum Liber XIV*, 4–5.

⁴¹ *Aethici Cosmographia VI*.

⁴² *Eugippi Vita Sancti Severini – Epistola ad Paschasium 10, Commemoratorium 1, V 1–2.*

⁴³ MGH Scriptorum Rerum Germanicarum VI, Rec. F. Kurze, Hannoverae, 1895.

⁴⁴ *Conversio VI*.

⁴⁵ Bőséges irodalommal: *Eggers*: i. m. 385–389; *Wolfram*: i. m. (1995) 68–71.

⁴⁶ *Wolfram*: i. m. (1987).

⁴⁷ *Szőke*: i. m. (1996) 29.

⁴⁸ A ma elfogadottabb nézet szerint a Karoling Birodalomnak nem volt központi gazdaságpolitikája (*Duby, G.*: The Early Growth of the European Economy. Warriors and peasants from the seventh to the twelfth century. London, 1974, 97.; *Verhulst*: i. m. 126–131).

⁴⁹ A vitairatként keletkezett *Conversio* egyértelműen ezek közé sorolható.

⁵⁰ A fennmaradt okleveles anyagban ez minden esetben a Bécsi-erdő és az Enns között, illetve környékükön elterülő vidéket jelenti (MGH Diplomata Regum Germaniae ex stirpe Karolinorum I. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren. Bearb. P. Kehr, Berlin, 1934 (München, 1991), Nr. 96, 139: *in regione Pannonia*, Nr 109, 157: *in Pannonia*, Nr 115, 163: *in Pannonia*).

⁵¹ Száz évvel korábban a Diedenhofi Capitularéban (Capitulare missorum in Theodonis villa datum secundum, generale. MGH Capitularia Regum Francorum I., Nr. 44, cap. 7, 122–127.) ez a szélső pont még a jóval nyugatabbra fekszik: *Lauriacum* (Lorsch). Úgy tűnik, hogy a 9. század eleje és második fele között eltelt idő alatt a birodalom keleti kereskedelmi kapui kelet felé tolódtak. Ez a megállapítás persze csak abban az esetben érvényes, ha a Diedenhofi Capitularét mint kereskedelmi forrást fogadjuk el. A kérdésben mindenesetre megoszlanak a vélemények. (A forrás rendkívül kiterjedt irodalmát összefoglalja *Johanek*: i. m. A capitulare kereskedelmi forrás voltát megkérdőjelezi *Hübener, W.*: Die Orte des Diederhoffer Capitulars aus archäologischer Sicht. Jahrschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 72, 1989, 251–266.) Valószínű azonban, hogy az a forrás, amely – akár csak alkalmilag, háborús időszakban is – a birodalom kelet felé irányuló fegyverkivitelét ellenőrző, illetve blokkoló állomásokat határoz meg, az egyéb cikkekkel folytatott kereskedelemre is vonatkozatható. Nem valószínű, hogy külön vámhelyen, külön tisztviselő ellenőrizte volna ugyanazon a kereskedelmi úton a „polgári” forgalmat, amikor a határ közelében kiépült olyan központ, amely képes volt a fegyverkivitel ellenőrzésére. A Diederhofi Capitulare állomáshelyeinek határ menti voltát alátámasztja más is. Biztosan határ menti település a Szászországtól keletre fekvő Bardowik, ahonnan fegyvert tilos volt továbbvinni. Megfontolandó azonban, hogy az utolsó száz felkelést csak 805 körül verték le. Ha a fegyverkereskedelem ellenőrzési pontjai nem estek volna egybe a külkereskedelmi vámhelyekkel, logikusabb lett volna, ha már Szászországba sem engednek fegyvert, mivel azt esetleg a frankok ellen lehetett fordítani. Bizonyos, hogy nemcsak Bardowik esetében volt így, hanem a Diederhofi Capitularéban megnevezett összes többi állomás is a 9. század eleji Frank Birodalom külkereskedelmi vámhelyeivel esik egybe. Ennek alapján körülbelül egy évszázad alatt a vámvonal jelentős mértékben eltolódott kelet felé, anélkül azonban, hogy ezt számottevő történeti események, illetve a róluk szóló történeti források indokolnák. A Frank Birodalom közigazgatása és a valószínűleg vele együtt érkező népesség így a „Drang nach Osten” jegyében betöltötte a Bécsi-erdőig terjedő hatalmi űrt (a kérdéshez ld. *Giesler, J.*: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Teil 1, Historische Interpretation. Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 1, 1997, 214–216.), majd a 9. század végén elérte a Bécsi-erdőt mint természetes határvonalat. A terület 8. századi avar megtelepülésének (vagy legalábbis avar jellegű tárgyi kultúrájának) szörványos nyomai nem utalnak olyan avar tömbre, amely az előrenyomulás lassúságát

indokolthatná (ld. az ADAM térképmelléklete, B1–B2 térképlap. ADAM: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. Szentpéteri, J., *Varia Archaeologica Hungarica* XIII, 2002). Közvetve így a két forrás összehasonlítása is amellet szól, hogy közvetlen frank irányítással, közigazgatással nem számolhatunk a Bécsei-erdőtől keletre.

⁵² A kora középkori politikai határok jellegének és jelentőségének (összekötő vagy elválasztó szerepének) kutatása a világméretű kulturális integráció korában a divatos kutatási témák közé tartozik. Főleg az 1990-es évek óta a kutatás szinte kizárólag az egymástól földrajzilag (is) elhatárolt területek és régészeti kultúráik közti kapcsolódási pontokra fókuszál. A határok témaköréhez ld. *Schmauder, M.*: Überlegungen zur östlichen Grenze des Karolingerreiches unter Karl dem Grossen. In: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Hrsg. Pohl, W. – Reimitz, H., *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* Bd. 1, Wien, 2000, 57–97.; *Hardt, M.*: Linien und Säume, Zonen und Räume an der Ostgrenze des Reiches. Uo., 39–56. és a W. Pohl és H. Reimitz által szerkesztett tanulmánykötet egyéb tanulmányait; *Medieval Frontiers: Concepts and Practise*. Ed. Abulfida, D. – Berend, N. London, 2002. tanulmányait.

⁵³ *Zöllner, E.*: *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien, 1961 (2. kiadás). Magyarul: Ausztria története. Budapest, 1998.

⁵⁴ *Eggers*: i. m. 36–39.

⁵⁵ Mosapurch és a Zalavár környéki lelőhelyek azonossága meglehetősen biztonsággal megállapítható a rendelkezésre álló források alapján. Az azonosítás irodalmát ld. *Wolfram*: i. m. (1979) 134–136.

⁵⁶ Priwina és fia forrásainkban használt titulusait összefoglalja *Cs. Sós Á.*: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* Bd. 22, München 1973, 40–42.

⁵⁷ *Cs. Sós*: i. m. még bizonytalan a kérdésben, később egyértelműen grófi címük mellett foglal állást: *Bóna*: i. m., *Szöke*: i. m. (1996), *Szöke*: i. m. (1998). Ezzel ellenkező értelemben nyilatkozik általában a nyugati kutatás (pl. *Eggers*: i. m. 39; *Wolfram*: i. m. (1995) 321–322.).

⁵⁸ *Wolfram*: i. m. (1995) 191–192.

⁵⁹ 822-ben az *Annales Regni Francorum* még avar követeket említ a frankfurti birodalmi gyűlésen (*Annales Regni Francorum* a. 822, MGH).

⁶⁰ A kérdésben korántsem uralkodik összhang: korábbi tanulmányaiban Szöke Béla Miklós ezen lelőhelyek 9. század második felel keltezése mellett szállt síkra, legutóbb azonban a sopronkőhidai temetőt már a 810–860-as évek közé datálja (összefoglalóan *Szöke B. M.*: A keresztény térítés kezdetei Pannóniában a Karoling-korban. A petőházi Cundpald-kehely és a sopronkőhidai temető hely és szerepe. *Soproni Szemle* 54. évf., 2000/4, 310–342.). A térségben eltöltött 25 év tapasztalatai alapján Tomka Péter próbált kompromisszumos megoldást javasolni: míg a pitteni (Alsó-Ausztria) temető használatá véleménye szerint már a 8. század végén megindulhatott, addig a térség 9. századi kutatásának sarokkövét jelentő sopronkőhidai temetőt a 9. század második felére keltezi (*Tomka P.*: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994, 99–107.).

⁶¹ *Cs. Sós, Á.*: *Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár – Récéskút in den Jahren 1961–63*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 21, 1969, 51–103. A szerző itt az ásató Radnóti Aladárt kijavítva felismeri, hogy a kőtemplom körüli cölöphelyek vágják a templom körüli sírokat, de még ő is egy fa-kő szerkezetű, korábbi templomhoz köti ezeket. Az ennél korábbi sírokhoz egy teljesen elpusztult, fából épített templomot rekonstruált (Uo. 74.). Szöke Béla Miklós helyesbítve a fenti nézetet megállapította, hogy az I–III. periódus kőtemplomai után a cölöplyukak egy középkori, profán építményhez tartoznak. Emiatt a templom környékén a 9. századi bazilika előtt nem állt templom (*Szöke*: i. m. (1998) 278–284.).

⁶² *Cs. Sós Á.*: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. *Archaeologia Hungarica* 41, 1963. Újabbán az eddigi kutatási eredményeket is összefoglalva *Szöke*: i. m. (1998).

⁶³ *Müller R.*: *Karoling udvarház és temetője Zalaszabar – Borjúállás-szigetről*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L., Budapest, 1994, 91–98.

⁶⁴ *Szöke, B. M.*: *Karolingerzeitliche Grabfelder I–II von Garabonc – Ófalu*. In: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal*. *Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1992, 173.

⁶⁵ *Szöke, B. M.*: *Das birtuelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk – Határi tábla*. In: *Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken SW-Ungarn*. *Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 23, 1996, 61–146.

⁶⁶ *Cs. Sós, Á.*: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely – Fenékpuszta*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13, 1961, 247–305.

⁶⁷ *Török Gy.*: *Sopronkőháda IX. századi temetője*. *Fontes Archaeologici Hungariae*, 1973.

⁶⁸ *Tomka P.*: *A Sopron-présháztelepi IX. századi temető*. *Arrabona* 11, 1969, 59–91.

⁶⁹ *Szöke, B. M.*: *Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár – Végh malom*. *Communicationes Archaeologiae Hungaricae* 1992, 143.

⁷⁰ Az észak-bajorországi, szász, türing és frank területek esetében ettől eltérő véleményt fogalmaz meg J. Giesler, aki a megjelenő nyugati jellegű régészeti anyag hordozóinak a nyugatról érkező telepéseket tekinti (Giesler: i. m. 203.). Az írott források indirekt módon szintén új népelemek betelepülését adhatják tudtul, mégpedig a 9. század közepétől: míg a 9. század első felének oklevelei Avariáról és terra Avarorumról beszélnek, a század közepe után már csak szlávokat és bajorokat említenek a Bécsi-erdő és az Enns közé eső területen. (A forrásokat összeveti *Bóna*: i. m. 155–156.) A tárgyi kultúra és egy, az azt hordozó etnikum feltétlen összekapcsolásával szemben óvatosságra inthet, hogy a régészeti leletanyag csak a legritkább, illetve különleges esetben köthető etnikumhoz. (A tárgy és etnikum kapcsolatáról szóló, rendkívüli méretűvé duzzadó szakirodalomból a legújabbak: *Brather, S.*: Ethnische Identitäten in der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78, 2000, 139–176.; *Brather, S.*: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Bd. 42, Berlin–New York, 2004; *Brather, S.*: Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheims zur Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 32, 2004, 1–58.; vele ellentétes véleményt képvisel: *Bierbrauer, V.*: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters.* Hrsg. Pohl, W., *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* Bd. 8., Wien, 2004, 45–84.)

⁷¹ *Giesler*: i. m. 202–203.

⁷² A letelepült népek által a mozgékonyabb (nomád) társadalmakkal szemben létrehozott, pusztásított határsávjához *Vékony G.*: A gyepe szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Szerk. Tőkei F., Budapest, 1983, 215–236.